

ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

УДК 811.112.2'373.611'367.625

СТУПАК Інна Валер'янівна,доктор філологічних наук, професор, декан факультету лінгвістики та перекладу Одеського міжнародного гуманітарного університету; Одеса, Україна;
e-mail: stupak_inna@mail.ru; тел.: +38(048)715-38-28**МЕТОДИКА СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОХІДНИХ
КАУЗАТИВНИХ ДІСЛІВ У НІМЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ**

Анотація. Стаття присвячена методиці проведення семантико-синтаксичного аналізу похідних каузативних дієслів у німецькій і українській мовах. Виявлення загальних семантичних ознак консеквента дозволяє виокремити чотири семантичних типа похідних каузативних дієслів.

Оскільки значення дієслова може бути схарактеризоване за допомогою учасників ситуації, для кожного семантичного типу визначаються обов'язкові та факультативні семантичні компоненти. Реалізація семантичних компонентів на синтаксичному рівні дозволила виявити типи відповідності елементів обох структур, тобто для кожного семантичного компонента встановлено відповідний синтаксичний актант.

Семантико-синтаксичному аналізу пропозицій з похідними каузативними дієсловами піддаються обов'язкові семантичні ролі, яким відповідають певні синтаксичні актанти. У досліджуваних мовах виявлено 8 способів реалізації синтаксичних актантів каузативної ситуації. Залежно від відповідності / невідповідності реалізації компонентів семантичного та синтаксичного рівнів розрізняють повну й еліптичну каузативні конструкції. Проведений семантико-синтаксичний аналіз пропозицій, що містять похідні каузативні дієслова, дав змогу виявити загальні та специфічні риси функціонування каузативних конструкцій у німецькій і українській мовах.

Ключові слова: похідні каузативні дієслова, каузативна ситуація, семантичний аналіз, семантичні ознаки, синтаксичний актант.

Зіставне та типологічне дослідження мовних явищ, вивчення семантики лексичних одиниць та їх функціонування у різноструктурних мовах визнається одним з найпродуктивніших напрямків у лінгвістиці останніх десятиліть [3; 7; 8; 17]. Поза межами системних досліджень залишається питання функціонування похідних каузативних дієслів (далі — ПҚД) у німецькій та українській мовах, які не були предметом дослідження як на матеріалі окремо взятих мов (німецької та української), так і зіставного вивчення. Враховуючи специфіку похідних дієслів, слід визнати необхідність дослідження власне ПҚД, яке сприятиме вдосконаленню загальних характеристик кожної з мов, що досліджуються. У зв'язку з цим аналіз словотвірної категорії каузативності як лінгвістичного феномена у німецькій та українській мовах є одним із актуальних питань зіставного мовознавства.

Метою семантико-синтаксичного аналізу речень із ПҚД є визначення відношення між семантичною та структурною організацією конструкцій із ПҚД в різноспорідних мовах і встановлення особливостей вираження компонентів каузативної ситуації з ПҚД у кожній мові. **Об'єктом** вивчення є ПҚД і конструкції з ними в німецькій і українській мовах. **Предмет** дослідження — семантичні та функціональні характеристики ПҚД у цих двох мовах.

Основний емпіричний матеріал отримано шляхом суцільної вибірки ПҚД із тлумачних словників німецької та української мов. Допоміжними засобами тлумачення аналізованих ПҚД слугували словники іншомовних слів сучасних німецької та української мов, а також словники синонімів цих мов. Для встановлення напрямку мотивації ПҚД залучено етимологічні словники німецької та української мов.

На першому етапі встановлено корпус аналізованих ПҚД зі словникової вибірки, який становить у німецькій мові 5577 ПҚД, в українській — 5408 ПҚД. Цей корпус словникової вибірки використано у повному обсязі для аналізу структурних типів ПҚД, визначення способів творення та їх продуктивності у німецькій та українській мовах, встановлення ролі категорійного значення МО у творенні ПҚД.

На наступному етапі було сформовано корпус речень, які містять ПҚД. Матеріал текстової вибірки складає близько 6 тисяч одиниць у кожній мові. Для встановлення кореляції продуктивності семантичних типів ПҚД у парадигматиці та їх частотності в синтагматиці використовуються вибірки зі словників і текстів. Крім того, текстова вибірка ПҚД підлягає семантико-синтаксичному аналізу, основною метою якого є виявлення закономірностей і тенденцій у функціонуванні ПҚД у кожній з указаних мов, а також встановлення загального й особливого у функціонуванні ПҚД у німецькій і українській мовах.

Під похідними каузативними дієсловами ми розуміємо дієслова, що виражають причинно-наслідковий відношення й утворені від різних за частинимовною належністю мотиваційних основ за допомогою словотворчих засобів: *blasen* 'дути' → *ausblasen* 'durch Blasen auslöschen' — 'дмухаючи, гасити (свічку)';

der Gips 'гіпс' → *ausgipsen* 'mit Gips ausfüllen' — 'заповнювати гіпсом'; *дмухати* → *задмухати* 'гасити, дмухаючи на вогонь'; *бронза* → *бронзувати* 'покривати бронзою'.

У роботі для класифікації семантичних типів ПКД застосовано ономаціологічний принцип, при якому дієслова з різними афіксами об'єднуються на підставі тотожності семантичних ознак консеквента (каузованої дії). Реалізація семантичних ознак — каузації, способу каузації (каузальної дії), консеквента — у значенні ПКД дозволяє виокремити чотири підгрупи:

1) ПКД, у значенні яких відображено семантичні ознаки, що вказують на каузативність, спосіб каузації і консеквент, напр.: (1) *Ich ...zündete eine Zigarette an ...* [23, S. 47] — 'Я ... запалив сигарету...'. У словниковому значенні ПКД *anzünden* 'zum Brennen bringen' — 'привести до горіння, запалювати' вказана каузальна дія «запалювати», яка призводить до каузованої дії «горіти».

2) ПКД, які водночас із значенням каузативності відображають спосіб каузації, напр.: (2) *Уже як та Марія умовила Цевичка стати до роботи ...* [20, с. 42]. У значенні ПКД *умовляти* — 'словами переконувати кого-небудь, схильючи до чогось' — вказується на вербальний спосіб каузації. ПКД *умовляти* має семантику «вербально казувати когось виконувати якусь дію», а інфінітив означає каузовану дію.

3) ПКД, які водночас із значенням каузативності відображають каузовану дію, напр.: (3) *Ранковий клетт візка розбудив Соколюків ...* [18, с. 82]. Семантика ПКД *розбуджувати* — 'переривати чийсь сон, примушувати кого-небудь прокинутися' — реалізує семантичні ознаки 'казувати' і 'не спати', тобто зміну попереднього стану на інший.

4) ПКД, єдиною семантичною ознакою яких виступає каузативність, напр.: *abzwingen* — 'примушувати'. Такі ПКД функціонують у складі каузативної конструкції із залежним інфінітивом, який виражає каузовану дію. При цьому ПКД і залежний від нього інфінітив є самостійними лексичними і синтаксичними одиницями, які, на відміну від німецьких аналітичних конструкцій із *lassen*, утворюють каузативні конструкції (далі КК) [11, с. 112].

Спіраючись на те, що значення дієслова може бути схарактеризоване за допомогою учасників ситуації [1, с. 17; 14, с. 131], до ПКД входять такі компоненти: суб'єкт каузації (X); каузативна зв'язка (Vcause); спосіб каузації (Mode); консеквент (V) і об'єкт каузації (Y). Зазначено, що спосіб каузації (Mode) виступає проміжним фактором у творенні причинно-наслідкових відношень і рідко реалізується [9, с. 7]. Таким чином, загальна формула тлумачення ПКД «X дією Vcause казує Y виконати дію V» включає обов'язкові елементи каузативної ситуації [10, с. 74; 15, с. 87].

На синтаксичному рівні учасники виражаються актантами дієслова, серед яких розрізняють обов'язкові та факультативні актанти [1, с. 20]. До обов'язкових актантів каузативної ситуації (далі — КС) належать суб'єкт та об'єкт каузації, а також ті актанти, відсутність яких порушує граматичність і комунікативність речення або актуалізує інший лексико-семантичний варіант ПКД. Повна КК, в рамках якої розглядаються ПКД, залежно від реалізації семантичних ознак у значенні ПКД, включає чотири елементи: (суб'єкт каузації (X), об'єкт каузації (Y), ПКД (Vcause або Mode) та каузовану дію (V)). Напр.: (4) *...а тут хазяїн-татарин примушує її працювати* [19, с. 64]. КС речення (4) представлено моделлю Ag-Vcause-Pat-Act, у якій *Ag-хазяїн-татарин* дією Vcause *примушує* (семантична ознака «каузативність» виражена у його значенні) казує *Pat-її* виконувати дію *Act-працювати*. У реченні (4) кожному учаснику акціональної КС відповідає синтаксичний актант.

Відсутність факультативного актанта не впливає ані на зміну значення дієслова, ані на цілісність КК [5, с. 25]. За наявності факультативного актанта конкретизується основна семантика ПКД. Такі дієслова Н. І. Іваницька називає «словами відносної релятивної семантики» [6, с. 33]. До факультативних актантів КС належать, як відомо, темпоральні, інструментальні та локативні показники. На спосіб каузації можуть вказувати різні компоненти, які визначаються в межах речення семантикою ПКД або широкого контексту. Напр., у реченні (5) *Я не раз умовляв її поступити до інституту* [21, с. 111] на спосіб каузації вказує саме ПКД *умовляти* — 'переконувати кого-небудь, схильючи до чогось', утворене від дієслова *мовити*. Воно містить додаткову ознаку, яка вказує на спосіб каузації, тобто «вербально». Враховуючи реалізацію факультативного актанта Mode, яка конкретизує семантику ПКД за допомогою мотиваційного дієслова, речення (5) описано ФТ «Ag у спосіб Mode дії Vcause казує Pat виконувати дію Act», де *Ag я* у спосіб Mode вербально, на що вказує семантика Vcause, казує *Pat її* виконувати дію *Act поступити до інституту*, тобто вчитися. Так, речення (5) репрезентує КС, яка складається з двох мікроситуацій: перша — *я* вербально виконується дією Vcause *умовляти її*, друга — *вона мусить поступити до інституту*. Семантична модель речення (5) відображає всі обов'язкові елементи акціональної каузативної ситуації, а також факультативного учасника Mode: *Ag-Mode-Vcause-Pat-Act*.

Отже, в рамках повної КК семантичні та синтаксичні актанти ПКД знаходяться у відношенні взаємної відповідності: у стандартному випадку кожному семантичному актанту відповідає один синтаксичний актант.

Якщо один із обов'язкових актантів ПКД не реалізовано, то конструкція вважається семантично еліптичною. О. В. Падучева розрізняє декілька видів еліпсису [10, с. 89]. У роботі еліпсис суб'єкта каузації не розглядається. Це зумовлено не особливостями КС, а формально-граматичними ознаками мов дослідження: у німецькій мові позиція суб'єкта завжди реалізована [12, с. 67–69], а в українській мові разом з його актуалізацією має місце еліпсис [2, с. 16; 4, с. 19].

Один із учасників може бути опущеним у реченні з суто синтаксичних причин, зокрема, його виражено в реченні одним із актантів дієслова-предиката. Такий еліпсис О. В. Падучева позначає нульовим знаком Øgef, що вступає в анафоричний зв'язок з одним із актантів дієслова-предиката й

ідентифікується в рамках речення, напр.: *Ty был в Париже, а я не был* (= ‘а я не был в Париже’) [10, с. 75].

Другий тип еліпсиса містять речення з опущеним актантом, який можна ідентифікувати на основі попереднього або наступного контексту. Такий актант позначається знаком ØEx, напр.: (6) *Als es im Laden still wurde, setze ich meine Tasse auf* (Loc1ØEx) [23, S. 69] — ‘Коли у крамниці стало тихо, я поставив свою чашку’. Речення (6) представлено моделлю Ag-Vcause-Ob-Loc1ØEx, де Ag *ich* ‘я’ дією Vcause *aufsetzen* ‘поставити’ каузує Ob-предмет *Tasse* ‘чашка’ бути у місці Loc1ØEx, під яким слід розуміти, згідно зі змістом попереднього речення (*Ich go*

ERROR: invalidfont
OFFENDING COMMAND: @0x1001a600

STACK:

0.0
-0.034
137
137
137
-dictionary-